

“L’Ermita del Calvari de Montesa. El Procés de conservació i restauració”

Josep Cerdà i Ballester

Historiador

Joan Carles Gomis Corell

Institut Superior d’Ensenyances Artístiques de la CV

Vicente Guerola Blay

Universitat Politècnica de València

Archivo de Arte Valenciano, vol. XC (2009), pp. 77-90

Edita: Real Academia de Bellas Artes de San Carlos de Valencia

ISSN: 0211-5808

Dipòsit legal: V-710-1999

Disseny i maquetació:
Estudio Paco Bascuñán
Poeta Monmeneu 18, baix.
46009 València

Imprimeix:
Graficas Mari Montañana S.L.
Santo Cáliz, 7, 46001 València

L'Ermita del Calvari de Montesa. El Procés de conservació i restauració

Josep Cerdà i Ballester

Historiador

Joan Carles Gomis Corell

Institut Superior d'Ensenyances Artístiques de la CV

Vicente Guerola Blay

Universitat Politècnica de València

RESUM

El present article estudia l'ermita del Calvari de Montesa (la Costera) a partir dels testimonis documentals coneguts fins ara. També s'hi explica el procés de conservació i restauració a què ha estat sotmesa, amb la finalitat de recuperar-ne la fesomia corresponent a l'estil artístic propi del moment de la construcció, ja que algunes intervencions anteriors i el deteriorament produït pel pas del temps havien causat importants desperfectes a l'edifici.

Paraules clau: Montesa, arquitectura, calvari, ermita, conservació, restauració, proporcions, geometria, aritmètica, tractat

RESUMEN

Este artículo estudia la ermita del Calvario de Montesa (la Costera) a partir de los testimonios documentales conocidos hasta ahora. También se explica todo el proceso de conservación y restauración a que ha sido sometida para recuperar la finosomía correspondiente al estilo artístico propio del momento de su construcción, ya que algunas intervenciones anteriores y el deterioro producido por el paso del tiempo habían causado daños importantes en el edificio.

Palabras clave: Montesa, arquitectura, calvario, ermita, conservación, restauración, proporciones, geometría, aritmética, tratado

ABSTRACT

This article shows a study of an important Montesa's (La Costera) building: the Calvary's hermitage, using the documentary testimonies that we know until now. Moreover, this text explains the conservation and restoration process this construction has been submitted. The reason of these works has been restoring the hermitage to the artistic style she showed at the moment she was built. Some previous interventions and damages caused by the passage of time had caused important problems in the building. Keywords: Montesa, architecture, Calvary, hermitage, conservation, proportions, restoration, geometry, arithmetic, treatise

Degut a les dificultats que suposava el pelegrinatge als Sants Llocs de Jerusalem, a partir de la quinzena centúria anaren sorgint a Europa els primers calvaris amb llurs corresponents viacrucis¹. A les terres valencianes, aquesta pràctica piadosa, encara que amb antecedents al segle XVII, començà a arrelar a partir de la centúria següent, majoritàriament entre les classes populars. Aquests calvaris reproduïen a nivell local el camí que Jesús va fer des del palau de Pilat fins al Gòlgota. D'aquesta forma, els cristians que no podien pelegrinar a Terra Santa, tenien a casa seua la *via sacra*. El camí del calvari s'acompanyava de les catorze estacions, en les quals el creient podia detindre's per tal de reflexionar i pregar. Aquestes estacions solien ésser o bé senzilles creus de fusta o les més freqüents capelletes d'obra, normalment ornades amb plafons ceràmics que representaven les distintes escenes de la Passió, des de la condemna de Jesús per Pilat fins a la col·locació del seu cos al sepulcre.² El camí acabava sovint en una ermita presidida per una imatge de Crist crucificat.

Aquesta pràctica devocional, promoguda fonamentalment pels franciscans, acabà consolidant-se gràcies també al recolzament del papat. El 1727 i el 1729, Benet XIII va concedir algunes indulgències a tots aquells que realitzaren el viacrucis. Poc després, el 1731, Climent XII va aprovar tots els calvaris assenyalats fins al moment pels franciscans, i va reservar a dit orde religiosos, previa autorització dels ordinaris diocesans, l'erecció dels que novament es feren. Amb aquell

reconeixement papal, tots els qui realitzaren el viacrucis rebrien les mateixes indulgències que els qui visitaven els Sants Llocs de Jerusalem.³

I. EL CALVARI DE MONTESA. ANTECEDENTS HISTÒRICS I REFERÈNCIES DOCUMENTALS

A Montesa, la devoció al Crist del Calvari es materialitza actualment amb la celebració del viacrucis el Divendres Sant i amb la processó que de la seua imatge es realitza durant les festes patronals, documentada per primera vegada l'any 1926.⁴ L'ermita on es venera la imatge és, però, més antiga, de la divuitena centúria. Està junt al barranc de la Font Santa, als peus de la muntanya on es situa una altra ermita, la de la Santa Creu. Modernament, aquesta imatge ha estat venerada també sots la invocació de Crist de la Bona mort, encara que el nom històric n'és el primer, com constata el fet que la partida del terme de Montesa on està situada l'ermita es conega tradicionalment amb el topònim del *Calvari*.

Cap document dels coneguts fins ara dona notícia concreta de la data de construcció d'aquesta ermita. La primera referència documental sobre un calvari i la corresponent ermita a Montesa es remunta al 1748. En aquell any, els veïns del poble, degut als devastadors efectes produïts pels teratrèmols del 23 de març i del 2 d'abril, es veren obligats a abandonar llurs cases, de manera que, a les cròniques redactades amb motiu d'aquella catàstrofe consta:

¹ SEBASTIÁN, Santiago: *Contrarreforma y barroco*, Madrid, Alianza, 1985, pàg. 330.

² El nombre d'estacions, encara que en un principi va ser de setze –aparició de Crist a la Magdalena, la 15na, i l'Ascensió de Crist, la 16na–, acabà consolidant-se en torn a les catorze. Els esdeveniments representats a la 1a, 2na, 5na, 8na, 10na, 11na, 12na, 13na i 14na estan narrats als Evangelis. La 4a i la 6na es basen en els apòcrifs. La 3a, 7na i 9na, és a dir, les tres caigudes, començaren a venerar-se a Europa a la quinzena centúria i, a Jerusalem, a la dissetena. *Vid.* SOLER, Abel *et alii*: *El mirador de la Vall. Patrimoni historicoartístic i tradició artesanal d'Atzeneta d'Albaida*, Atzeneta d'Albaida, Ajuntament, 2002, pàg. 120.

³ GIL SAURA, Yolanda: *Arquitectura barroca en Castellón*, Castelló, Diputació Provincial de Castelló, 2004, pàgs. 131-134.

⁴ CERDÀ I BALLESTER, Josep: “Notes referents a les festes patronals de Montesa”, *Festes Patronals 1991 de la Vila de Montesa*, Montesa, Comissió de Festes, 1991, pàg. 21-26, disponible també a la direcció d'internet www.museumontesa.com

[...] Alcanzó gran parte de este estrago a la villa de Montesa, dexándola tan derruida que aunque se ven algunas casas en pie, no es posible habitarlas; perecieron quatro vecinos y un albañil [...] los demás dispersos por los campos, se han acogido al abrigo de unos árboles y de unas pobres barracas [...] y el Santísimo Sacramento en una estrecha hermita del Calvario [...] ⁵

La mateixa notícia la recollí recentment el professor Alberola, en afirmar que el Santíssim Sagrament, degut a l'estat de deteriorament de l'església parroquial, va estar dipositat a l'ermita del Calvari:

[...] distante un cuarto de legua de Montesa, y en la que desde el día siguiente al terremoto se celebraba la misa y se administraban los sacramentos [...] ⁶

Tot i això, l'ermita no consta a l'*Informe Fabián y Fuero* del 1791.⁷ Açò no significa, però, que no existís, ja que tampoc no apareixen relacionats al text enviat per dit arquebisbe altres edificis valencians que existien en l'època.⁸

De la dinovena centúria només coneixem dues referències a l'ermita del Calvari de

Montesa. La primera està al *Diccionario* de Pascual Madoz, i es limita tan sols a constatar-ne l'existència, juntament amb les altres ermites de la població:

[...] 3 ermitas en el término, dedicadas a [la] Santa Cruz, Santísimo Cristo del Calvario y a los santos Sebastián, Roque y Fabián [...] ⁹

Del darrer any d'aquella centúria és la referència que en fa la visita pastoral realitzada a la parròquia de Montesa el 12 de desembre del 1900:

Ermita del Santísimo Cristo del Monte Calvario. A la parte oeste del pueblo y [a] un kilómetro de distancia se encuentra como estación fija del viacrucis una pequeña ermita. Necesita de reparación y se ordena que no se celebre en ella el santo sacrificio de la misa hasta que no se repare.¹⁰

Algunes dades més, ja de la vintena centúria, encara que breus, les devem a l'erudit enguerí mossén Pedro Sucías, escrites als *Apuntes históricos de la villa de Montesa*:

[...] es un edificio de regular condición, con una sola puerta y un altar en el cual se halla la imagen

⁵ CARRASCO, Estevan Félix, *Relación puntual circunstanciada de las ruinas y extragos causados por los Terremotos que se sintieron en varias partes del Reyno de Valencia los días 23 de marzo y 2 de abril de 1748. Sacada de las noticias testimoniadas remitidas por los Gobernadores, Corregidores y Justicias al Excmo. Señor Duque de Caylús, Gobernador y Capitán General de este dicho Reyno y el de Murcia*, Valencia, Imprenta de la viuda de Antonio Bordazar, 1748, [Valencia, Librerías París-Valencia, 1991], pàgs. 7 (disponible a l'adreça d'internet www.museumontesa.com). També dóna la mateixa informació una carta signada a Montesa el 4 d'abril del 1748 conservada a l'Archivo Histórico Nacional, Órdenes Militares, sign. 591-C, publicada a *Documenta*, núm. 4 (1999) [monogràfic dedicat als terratrèmols de 1748], Montesa, Associació Cultural d'Amics del Castell fra Miquel d'Aràndiga, pàg. 16.

⁶ ALBEROLA ROMÁ, Armando: *Catástrofe, economía y política en la Valencia del siglo XVIII*, València, Institució Alfons el Magnànim, 1999, pàg. 131. També consta que el Santíssim va estar dipositat a l'ermita del Calvari a la crònica del terratrèmol atribuïda al Dr. Rafael Lombart, *vid.* BORJA TEROL, frey Pedro [religiós de l'orde de Montesa] (1752): *Novenario a Nuestra Señora de Montesa*, edició a càrrec de José M^a. Domínguez Tormo, prevere, Alcoi, Imprenta S. Botella, 1928, pàg. 49 (n'hi ha reedició facsímil a CERDÀ I BALLESTER, Josep et alii: *En torn a la Mare de Déu de Montesa*, Montesa, Parròquia de l'Assumpció, 2005).

⁷ *Primera parte de la relación hecha en virtud de la real orden de su magestad de 18 de abril de 1790. Que contiene los dos primeros partidos de los quatro de que se compone el arzobispado de Valencia*, Archivo del Ministerio de Asuntos Exteriores, mss. 35.

⁸ IVARS CERVERA, Joan: *La Marina Alta segons l'informe Fabián y Fuero*, Ajuntament de Dénia, Institut d'Estudis Comarcals de la Marina Alta, 2007, pàgs. 63-64.

⁹ MADOZ IBÁÑEZ, Pascual: *Diccionario Geográfico-estadístico-histórico de España y sus posesiones de ultramar*, Madrid, Establecimiento Tipográfico-Literario Universal, 1845-1850, tom IX, pàg. 554 [*Diccionario Geográfico-estadístico-histórico de Alicante, Castellón y Valencia*, València, Edicions Alfons el Magnànim, Institució Valenciana d'Estudis i Investigació, 1987, vol. II, pàg. 41, disponible també a la direcció d'internet www.museumontesa.com].

¹⁰ *Copia del expediente de Santa Pastoral Visita de la iglesia parroquial de Nuestra Señora de la villa de Montesa del año 1900, día 12 de diciembre*, A.P.M., sign. 2.2. A l'inventari de la Parròquia adjunt a la visita consta que a l'ermita del Calvari hi havia "[...] lo necesario para el Santo Sacrificio [...]".

de Jesús crucificado, el cual es de moderna construcción. La figura de esta ermita es la de una cruz latina. Los altares laterales son de poca importancia y consisten en varios cuadros puestos sobre la pared. No se sabe el año que se edificó.¹¹

El mateix Sucías, en un altre text manuscrit titulat *Ligeros apuntes històrics de la villa de Montesa*, conservat a hores d'ara a l'Arxiu Parroquial de Montesa, afig, tot i que amb algunes dades sorprenents:

[...] Otra hermita destinada a Calvario, de pobre arquitectura y colocado sobre un extremo de la población, sitio aparente para esta práctica religiosa; existen en este pequeño hermitorio seis retablos de la escuela flamenca, algo deteriorados, pero de mérito superabundante [...]¹²

De la primera mitat del segle XX no en coixem cap altra informació, exceptuant les al·lusions a l'ermita recollides a les obres generals de Carreras Candi¹³ i de José Sanchis Sivera.¹⁴ Amb posterioritat, el 30 d'agost del 1970, es publicà al diari *Las Provincias*, dins una mena de col·lecció de reportatges sobre les ermites valencianes, un article referent a les de Montesa que, a més d'una fotografia que a hores d'ara cal considerar històrica, aporta una descripció verbal de l'estat de l'ermita del Crist del Calvari, que l'autor posa sots la invocació de la Bona Mort:

[...] La fachada es sencilla, con un remate de frontón escalonado y un óculo sin cierre situado

en el centro. De la puerta emplanchada brota un hálito caliente [...]

Por el ojo de la cerradura voy mirando [...] Planta de crucero; columnas adosadas y capiteles dóricos con talla de óvulos y cornisamento con friso denticulado; bóveda de cañón, cúpula ciega sobre pechinas en el crucero; una grada para subir al presbiterio; altar y retablo de obra de albañilería, con remate escalonado y bóveda de cascarón; dos candelabros de hierro; una lámpara de aceite; un marco dorado en la hornacina... y dos jarrones con ramas de romero. Ya no puedo ver más [...]¹⁵

Dels anys vuitanta d'aquella centúria n'hi ha noves referències, encara que breus i plenes de nombroses errades. La primera està a l'*Inventario artístico de la provincia de Valencia*, publicat el 1983. Malgrat incloure algunes dades del Calvari de Montesa, s'ha de tindre en compte que la major part de la informació que hi consta al respecte és incorrecta:

Ermita del Santísimo Cristo [del Calvari de Montesa]. Edificio sin estilo definido, de finales del siglo XIX, de una sola nave con pilastras y arco de medio punto, bóveda de cañón en la nave principal y brazos del crucero y semiesférica en el crucero, de horno en el presbiterio. Fachada semiderruida en su parte superior, puerta adintelada. Presbiterio: Cristo crucificado, escayola policromada, en urna.¹⁶

¹¹ SUCÍAS APARICIO, Pedro: *Apuntes históricos de la villa de Montesa*, Biblioteca Valenciana, Nicolau Primitiu, mss. 23, s. p. [pàgs. 36-37]. Sobre aquest erudit enguerí *vid.* SANZ GÓMEZ, Vicente, "Pedro Sucías Aparicio: un historiador erudito y humanista (1844-1917)", *Enguera. Fiestas Patronales 1999*, Enguera, Ayuntamiento, 1999, pàgs. 169-176.

¹² SUCÍAS, Pedro: *Ligeros apuntes históricos de la villa de Montesa*, mss., dedicat a Vicent Román Terol, Arxiu Parroquial de Montesa. Aquest manuscrit forma part ara dels fons documentals d'aquest arxiu gràcies a la generositat de la seua antiga propietària, la senyora Concha Úbeda Sanchiz.

¹³ CARRERAS CANDI, F. (dir.): *Geografía General del Reino de Valencia*, Barcelona, Imprenta Alberto Martín, [1915-1925], 5 vols., Provincia de Valencia, vol. II, pàg. 364, disponible també a la direcció d'internet www.museumontesa.com

¹⁴ SANCHIS SIVERA, José, *Nomenclátor geográfico-eclesiástico de los pueblos de la diócesis de Valencia*, Valencia, Tipografía Moderna a cargo de Miguel Gimeno, 1922, pàgs. 304.

¹⁵ LLUCH GARÍN, Luis B.: "Ermitas de Valencia. Los 'buenos días' de los pastores", *Las Provincias*, 30 de agosto, 1970 (disponible a l'adreça d'internet www.museumontesa.com). També a LLUCH GARÍN, Luis B.: *Ermitas y paisajes valencianos*, Valencia, Caja de Ahorros de Valencia, 1980, vol. 2, pàgs. 218-221.

¹⁶ GARÍN Y ORTÍZ DE TARANCO, Felipe María (dir.): *Inventario artístico de la provincia de Valencia*, Madrid, Centro Nacional de información artística, arqueológica y etnológica, 1983, vol. II, pàgs. 123-124. Amb errades similars es publicà anys després, dirigit també per Garín, el *Catálogo Monumental de la Provincia de Valencia*, Valencia, Caja de Ahorros de Valencia, 1986, pàg. 260.

Fig. 1.- Montesa: Ermita del Calvari, vista general, 5 de juliol de 2009. Fotografia: J. C. Gomis Corell

Tampoc no és massa encertada la descripció que de l'ermita del Calvari de Montesa es va fer el 1999 al volum que inicia la col·lecció *Monumentos desaparecidos de la Comunidad Valenciana*, on pràcticament se la presenta com a un edifici pràcticament en ruïnes:

Ermita del Cristo. Arquitectura religiosa. Moderna. S. XVIII-XIX. La ermita del Cristo del Calvario, también llamado de la Buena Muerte, citada por Madoz en 1850, yace hoy en franco deterioro. Consta de planta ligeramente alargada con pequeño crucero. La bóveda es de medio cañón y su cubierta de tejas a doble vertiente. Su construcción es de mampostería. Alberga hoy imagen moderna, de nulo valor artístico, de 1950 [...] ¹⁷

La darrera obra que dona referències d'aquesta ermita va estar editada el 2002. En ella, el desgavell és ben exagerat: confon l'ermita de la Santa Creu amb la del Calvari i, a més, on està la de la Santa Creu ubica inexplicablement la de Sant Sebastià.¹⁸ Si abans d'empremtar un llibre es comprovaren les dades *in situ*, els resultats serien molt més correctes i profitosos tant per a la investigació com també per a la difusió historicoartístiques.

2. TIPOLOGIA I CARACTERÍSTIQUES ARQUITECTÒNIQUES I ESTILÍSTIQUES

L'ermita del Calvari de Montesa és un edifici construït amb tècniques i materials pròpiament

¹⁷ ALDANA FERNÁNDEZ, Salvador (coord.): *Monumentos desaparecidos de la Comunidad Valenciana. I. Valencia*, València, Generalitat Valenciana, Consell Valencià de Cultura, 1999, pàg. 406.

¹⁸ SOLER CRUZ, Pilar (dir.): *Guía de arquitectura de la Provincia de Valencia*, València, Colegio Oficial de Arquitectos de la Comunidad Valenciana, 2002, pàg. 258.

tradicionals: paredat antic de pedra del terreny, morter de calç per a consolidar i lluir els paraments exteriors, teulades a dues vessants, cobertes amb teula àrab, igual com la cúpula –les teules de la qual, però, no són vidriades– i també la teulada de la capçalera. Té, al costat de l'esquerra, un pati tancat amb murs també de paredat antic, al qual s'accedeix per l'interior de l'edifici. Els paraments estan emblanquinats amb calç (fig. 1).

Té planta general de creu, més pròxima a grega que no pas a llatina, amb algunes particularitats que singularitzen l'edifici respecte d'altres de tipologia semblant: la capçalera és a l'exterior semioctogonal i, a l'interior, en forma d'absis semicircular (fig. 2).¹⁹ Que la planta siga de creu, reforça que aquesta ermita hagués estat construïda en la primera mitat de la divuitena centúria –recorde's que la primera referència documental coneguda n'és del 1748–, ja que dita tipologia –realment, però, de creu llatina inscrita en el rectangle general de la planta i aplicada sobretot als temples parroquials– començà a estendre's per terres valencianes a partir dels anys centrals del XVIIè segle.²⁰

Aquesta tipologia s'avé simbòlicament amb la dedicació cristològica propia d'una ermita de calvari. Primer de tot, morfològicament, la creu és l'instrument per excel·lència de la Passió i, per consegüent, el símbol més clar de Crist. A més, amb caràcter analògic, des de l'Edat Mitjana, el valor de la figura de l'home dignificada com a Déu-home o Crist crucificat apareix relacionada amb el disseny espacial de la planta i la disposició de les parts dels temples a través de determinades litúrgies que establiren que l'absis d'un temple correspon al cap de l'home, el creuer als braços extesos, la nau al tronc i a les cames, i l'altar al cor.²¹

A l'interior, per a estructurar els elements arquitectònics, es fa servir l'orde dòric –com correspon, seguint les indicacions de Serlio, a un temple dedicat a Jesucrist–,²² tot i que combinat amb entaulament jònic. Essent així, sobre pilastres rematades amb els capitells corresponents a l'orde dòric –tot i que l'equí està decorat amb oves–, l'arquitrav està format amb bandes –encara que no són les pròpiament jòniques–, el fris és corregut i la cornisa duu dentells a la

¹⁹ Altres ermites de la zona, com ara la de l'Alcúdia de Crespins –tot i que ha estat reformada fa uns quant anys i l'han desfigurada– (vid. CEBRIAN, Josep Lluís: “L'ermita del calvari de l'Alcúdia de Crespins”, *L'Alcúdia de Crespins, Festes Patronals 1988*, pàgs. 48-58), la d'Aiacor i la de Torrent d'en Fenollet tenen també planta de creu amb cúpula sobre el creuer, però és creu llatina i capçalera plana (vid. CEBRIAN I MOLINA, Josep Lluís: “Difusió del patrimoni històric i artístic (I)”, *Papers de la Costera*, 1992, núms. 7-8, pàgs. 182-185). En altres llocs dels país, com ara a Quart de les Valls –ermita del Crist de l'Agonia, també l'ermita de l'antic calvari, a hores d'ara desaparegut–, Sot de Ferrer –ermita de Sant Antoni de Pàdua, en la qual també finalitza el corresponent calvari–, tenen planta i alçat semblants, però amb la capçalera plana. També comparteix, en termes general, la planta de les capelles de la comunitat d'algunes de les grans parròquies històriques de la ciutat de València, la de Sant Joan de mercat, la de Sant Esteve i, sobretot, la de Sant Andreu, de 1741, contemporània per tant de la construcció de l'ermita del Calvari de Montesa, i d'algunes altres de fora la ciutat, com ara la dels Sants Joans de Cullera, també d'aquella mateixa època, construïda quan el pontificat de l'arquebisbe Andres Mayoral. Al respecte vid. GOMIS CORELL, Joan Carles: “La capella de la Comunitat del temple parroquial dels Sant Joans de Cullera. La darrera adaptació del temple als postulats contrareformistes. Significat espacial i visual”, a APARISI GAYON, Josep Lluís (ed. i coord.): *VIII Jornades d'Estudis de Cullera*. Cullera, 23, 24 i 25 de novembre de 2007, Cullera, Ajuntament de Cullera, 2009, pàgs. 249-260.

²⁰ Per a la gènesi i l'evolució de la tipologia de la planta de creu llatina a les esglésies valencianes, vid. PINGARRÓN, Fernando: *Arquitectura religiosa del siglo XVII en la ciudad de Valencia*, València, Ajuntament de València, [1998], pàgs. 67-99.

²¹ Vid. BURCKHARTD, T.: *Principes det methodes de l'art sacré*, Paris, 1976, pàg. 72; SEBASTIÁN, S.: *Mensaje simbólico del arte medieval*, Madrid, Encuentro, 1996, pàg. 288. Cf. DI GIORGIO MARTINI, Francesco (a cura di Corrado Maltese, trascrizione di Livia Matese Degrossi): *Trattati di architettura, ingegneria e arte militari*, Milano, Il Polifilo, 1967, vol. 1, pàg. 45.

²² SERLIO, Sebastiano: *Tercero y quarto libro de arquitectura de Sebastián Serlio Boloñés. En los cuales se trata de las maneras de cómo se pueden adornar los edificios con los exemplos de las antigüedades. Agora nuevamente traducido de toscano en romance castellano por Francisco de Villalpando, architecto*. Toledo, Ivan de Ayala, 1552, IV, 6, pàg. XIX r.:

Los antiguos constituyeron esta obra dórica a Júpiter, y a Marte, y a Hércules y a otros dioses robustos; más después de la encarnación de la salud humana, devemos los christianos proceder y ordenarla por otra orden; y así digo que, aviéndose de edificar algún templo consagrado a Jesuchristo, redemptor nuestro, o a sant Pedro, o a sant Pablo, o a Sanctiago, o a sant Jorge [...] A estos tales sanctos conviene hazerles los templos deste género dórico.

part inferior. Un segon entaulament menor descansa sobre dita cornisa, del qual, a manera de banc, arranquen les voltes.²³ Aquestes són de punt redó, llevat de la de l'absis, que és de quart d'esfera. El centre del creuer està cobert amb cúpula, sense tambor.²⁴ Tant les voltes com els paraments interiors estant lluïts amb algeps i pintats. El color actual de la decoració interior és el blanc amb encintats en gris, davall del qual encara pot apreciar-se l'anterior, basat en la combinació de blau cel per als paraments i roig acarminat per a cornises i motlures. La il·luminació interior prové de l'ocul superior de la frontera i de sengles finestres rectangulars situades al centre dels braços del creuer damunt la cornisa.²⁵

L'absis, semicircular, està presidit per una talla de Crist crucificat, executada el 1946 per Remigio Soler.²⁶ La imatge descansa sobre un altar d'obra, probablement l'original, el qual va estar recuperat durant l'estiu del 1997 en enderrocar el revestiment modern de rajola que l'ocultava.

Sobre dit altar hi ha, feta en la darrera intervenció amb pedra natural del mateix paratge, una simulació de la muntanya del Gòlgota (fig. 3).²⁷

3. INTERVENCIÓ REALITZADA AL CALVARI I A L'ERMITA

Diverses han estat les intervencions que han fet que la fesomia epidèrmica de l'ermita del calvari de Montesa haja anat canviant al llarg del temps. L'aspecte general –sobretot el de la frontera– que l'edifici tenia fins a la darrera intervenció d'aquest estiu, segurament l'assoliria a principi de la vintena centúria. El 20 de novembre del 1900, l'aleshores rector de Montesa, mossén Antonio Arlandis, va sol·licitar a l'arquebisbe de València autorització perquè un religiós caputxí del convent de l'Olleria pogués erigir els viacrucis del temple parroquial i del Calvari, novament renovats.²⁸ Aquella renovació degué afectar exclusivament les casetes de les estacions (fig. 4), ja que la visita pastoral

²³ Açò ja es troba recomanat a Leon Battista Alberti, *De re aedificatoria*, VII, 10 (*L'architettura [De re aedificatoria]*, Giovanni Orlando, Paolo Portoghesi (ed.), Milano, Il Polifilo, 1967, vol. II, pàg. 613):

Illud hic non praetereundum censeo. In testudianitionibus arcuum capita ad minus prolixiora semidiametro efficienda sunt, quantum spectantibus occupant coronarum prominentiae, ne medio ex templo intui possint.

[Un altre aspecte que no ha passar inadvertit. En les voltes, les fletxes dels arcs han de superar la longitud almenys tant com el vol de les cornises interrompen el camp visual dels qui miren des del centre del temple.]

²⁴ Cf. MARCONI, Nicoletta: “La teoria delle cupole nei trattati di architettura tra Seicento e Settecento”, a CONFORTI, Claudia: *Lo specchio del cielo. Forme, significanti, tecniche e funzioni della cupola dal Pantheon al Novecento*, Milano, Electa, 1997, pàgs. 231-243.

²⁵ Cf. ALBERTI, Leon Battista: *De re aedificatoria*, VII, 12 (ed. cit., pàg., vol. II, pàg. 617):

Apertiones fenestrarum in templis esse oportet modicas et sublimes, unde nihil praeter caelum spectes, unde et qui sacrum faciunt quive supplicant, nequicquam a re divina mentibus distraherentur. Horror, qui ex umbra excitatur, natura sui auget in animis venerationem; et coniuncta quidem multa ex parte maiestati est austeritas. Adde quod ignes, qui templis debentur, quibus nihil ad cultum religionis orna mentumque divinius habeas, nimia in luce languescunt.

[Les obertures de les finestres dels temples han d'ésser de dimensions mitjanes i ben elevades, tant que a través d'elles no pugues vores res més que el cel, i que ni els celebrants ni els fidels aparten de cap manera llurs ments de la divinitat. La por que suscita l'obscuritat acreix en les ànimes, per pròpia naturalesa, la veneració, de la mateixa manera on la magestusitat es combina amb la severitat. Afig el fet que les flames, substancials als temples, les quals ornem millor que cap altra cosa el ritual religiós, empal·lideixen en un ambient lluminós.]

²⁶ Més conegut com a pintor, Remigio Soler Tomás (Agres, 14-X-1897/Agullent, 7-VIII-1983), va tallar per a la parròquia de Montesa la imatge del Crist de l'ermita del Calvari i, el 1952, una Immaculada per a l'església; MARTÍ SOLER, Juan C.: “Remigio Soler: entre la poesía y la figuración”, *Agullent: 1585-1985. IV Centenari de la segregació jurídica d'Agullent d'Ontinyent*, Ontinyent, Caixa d'Estalvis, 1985, pàgs. 181-186; SOLER ALBA, Vicent: “Breve biografía del pintor Remigio Soler Tomás ‘Chofra’”, *Festes populars* (2003), Associació de Veïns Barri de Sant Marcel·lí [València], pàgs. 12-15. El permís per a la utilització litúrgica de la imatge es va obtenir el 1947: “[...] Imágenes aprobadas por la Autoridad Eclesiástica durante el año 1947[...] Montesa: Smo. Cristo”; *Boletín Oficial del Arzobispado de Valencia*, núm. 2458, 1 de gener de 1948, pàgs. 11-12. La imatge va estar restaurada el 1997, *vid.* MARTÍNEZ HURTADO, Sofía: “La restauración del Crist de l'ermita del Calvari de Montesa”, *Festes Patronals. Montesa '97*, Montesa, Comissió de Festes, 1997, s. n. pàgs.

²⁷ La simulació actual, que afig unes cunyes de fusta per tal de donar-li més realisme, ha estat feta el mes de juliol del 2009, i n'ha substituït una d'anterior que era proporcionalment massa gran respecte l'altar i la imatge, al temps que resultava massa artificial.

²⁸ Arxiu Parroquial de Montesa, sign. 3.17.5 (c).

del 12 de desembre d'aquell mateix any prohibí –ja ha estat assenyalat– que es celebràs missa en aquella ermita perquè l'edifici necessitava ésser reparat.

Potser aquella prohibició, juntament amb l'entusiasme que hauria despertat la renovació del calvari, propiciaren la reparació de l'edifici. Cap document a hores d'ara conegut dóna referències d'aquella possible intervenció, però no és desencertat considerar que seria en aquell moment que se'n refaria la frontera i reddecoraria l'interior per tal d'adecentar l'edifici. En acabar totes les obres, hagueren de plantar-se els setze xiprers que encara actualment hi ha. La data ha de calcular-se entre 1909 i 1921, essent rector de la parròquia mossén Pascual Gisbert Jordà, com en

ja que dit disseny era molt habitual als magatzems edificats durant el primer terç del segle XX.

L'any 1936, quan la Guerra civil espanyola, es va perdre la imatge del Crist i van estar destrossats les capelletes del viacrucis.³⁰ La imatge nova no es va poder tallar fins al 1946, per tal com les destrosses del patrimoni religiós havien estat tan considerables que resultava impossible atendre-les totes de manera immediata. També es farien en aquell moment, cal suposar, algunes obres de reparació a l'ermita, i també a les capelletes del viacrucis, que es va beneir novament el 1951.³¹

La següent intervenció de la qual hi ha constància és del 1982. Va consistir a reenteular l'ermita, col·locar-hi un paviment ceràmic actual –encara es conserva, tot i que està previst

Fig. 4.- Montesa: Calvari, única caseta antiga que es conserva amb la fesomia original.

Fig. 5.- Montesa: Ermita del calvari, vista general, 30 d'agost de 1970

donaven testimoni oral alguns major de Montesa.²⁹ La frontera de remat *esglaonat* sense campanaret que hi ha hagut fins a la darrera intervenció (figs. 5), degué construir-se en aquell moment,

substituir-lo–, xapar l'altar de rajola cara-vista i canviar la porta –que era de fusta i enllandada– per una altra de ferro amb una creu central sense cap consonància amb l'edifici. La frontera va

²⁹ “Els xiprers del Calvari es van plantar quant jo era xicoteta, i vam anar en el rector d'*entonces*, que li dien don Pascual”; testimoni recollit de Mª Dolores Caldés García, nascuda a Montesa el 1904 (+1999). Mossén Pasqual Gisbert Jordà va ser nomenat rector de Montesa pel rei Alfonso XIII el 21 de setembre del 1909, i en va prendre possessió de la parròquia el dia 6 de novembre del mateix any. La seua firma apareix per darrera vegada als llibres parroquials al bateig que va fer el 6 de març de 1921; Arxiu Parroquial de Montesa, sign. 2.5.1., i *Llibre de Baptismes, Matrimonis i Defuncions, 1919-1930*.

³⁰ Aquest fets van ocórrer el dia 12 d'agost del 1936; Arxiu Històric Nacional, *Fondo Contemporáneo*, Causa General, caixa 1375, [tom 33], fol. 5, disponible a l'adreça d'internet http://pares.mcu.es/ParesBusquedas/servlets/Control_servlet?accion=2&txt_id_fondo=172386

³¹ Arxiu Parroquial de Montesa, sign. 3.17.

Fig. 6.- Montesa: ermita del Calvari, frontera, 13 de novembre de 2004.
Fotografia: J. C. Gomis

Fig. 7.- Montesa, ermita del Calvari. Cúpula, 9 de juliol de 2009.
Fotografia: Joan Carles Gomis

estar novament lluída i els escalons que la remataven i la cúpula es van decorar amb unes pinyes i jarros decoratius de ciment emmotllat (fig. 6).³²

El 1992 novament van fer-se obres al Calvari. Consistiren a reparar els desperfectes de les caletes, realitzar noves reixes i creus de remat i a reposar els plafons ceràmics faltants, els quals van estar pintats pel ceramista de Montesa Santos

Perales Terol.³³ El 1997, es va netejar i obrar el pati que hi ha junt a l'ermita i es va enderrocar l'urna que albergava el Crist i el recobriment de rajola cara-vista que ocultava l'altar original.³⁴ Finalment, el caminal d'accés que desemboca en l'ermita, realitzat amb morter i pedra de riu, fou construït el 2007 fruit d'un conveni entre l'INEM i l'Ajuntament de Montesa.

³² Tenim constància de l'any de les obres gràcies a l'article de PELEJERO FERRER, José: "Gozos y devociones populares en los pueblos valencianos. Los del Santísimo Cristo de la Buena Muerte, de Montesa", *Levante*, 10 de febrer de 1983. A propòsit d'aquests goigs, cal tindre en compte que no tenen res a veure amb l'invocació venerada a Montesa, ja que són una còpia amb poquíssimes variacions dels *Gozos al Santísimo Cristo de la Providencia venerado en el Calvario del lugar de Meliana*, impresos a València per Benito Montfort: Arxiu Municipal de València, Biblioteca Serrano Morales, *Gozos y varios religiosos*, sign. 6813, 1/87 (21). Potser els intentà introduir, sense afortunadament cap èxit, mossén José Mª Mari Roig, natural de Meliana i rector de Montesa durant els anys 1941-1988. Aquest full dels goigs del Crist de Meliana, pot trobar-se imprès al catàleg de l'exposició *Imprenta valenciana. Siglos XVIII-XIX. Colección de entalladuras de la Real Academia de Bellas Artes de San Carlos de Valencia*, València, MuVIM et alii, 2006, pàg. 11. En 2008 s'introduïren uns goigs al Crist del Calvari de Montesa en valencià, basats en *Les set paraules que Jesús dix en la creu*, obra del notari Miquel Ortigues, publicada a València el 1519 per Joan Jofré (Universitat de València, Biblioteca General i Històrica, C-F/4(09). Al respecte *vid.* ALBELDA, Joan: "Els goigs del Crist de l'Ermita del Calvari de Montesa", *Montesa, Festes Patronals, del 22 d'agost a l'1 de setembre de 2008*, Montesa [Ajuntament de Montesa], 2008, pàgs. 8-9 (disponible també a la direcció d'internet www.museumontesa.com).

³³ CERDÀ, Josep: "Montesa finaliza la restauración del vía crucis de la ermita de la Buena Muerte", *Levante-EMV*, dimarts, 14 d'abril de 1992.

³⁴ També es va restaurar aquell any la imatge del Crist, que complia cinquanta anys. La finalització de les obres va comptar amb la visita de l'aleshores bisbe auxiliar de València, Jesús Murgui Soriano, que va presidir la processó del dia 31 d'agost d'aquell any.

4. L'ACTUAL PROCÉS DE CONSERVACIÓ I RESTAURACIÓ

Les actuals intervencions a l'ermita del Calvari de Montesa, les úniques que han de classificar-se com a vertaderament de conservació i restauració, són producte de la coincidència de tres factors. En primer lloc, la formació d'un equip interdisciplinari d'especialistes en història, història de l'art i en restauració, format pels autors d'aquest article. En segon, la total confiança i col·laboració amb dit equip del rector de la parròquia de Montesa, mossén Joan Albelda. En tercer lloc, el finançament econòmic per a les diverses fases programades obtingut a partir de les ajudes atorgades per la Diputació de València dins el pla de conservació i restauració del patrimoni històric que des de 2000 convoca aquesta institució.³⁵ Aquesta conjunció ha permès una actuació basada en criteris científics que està permetent que l'ermita del Calvari de Montesa assolisca de nou i de manera progressiva una fesomia acord al període historicoartístic de construcció i, a la vegada, mantinga la gravetat corresponent a l'ús i valor religiosos pels quals va estar edificada.

Així, durant l'hivern de 2005-2006, es van reparar les cobertes i es col·locà sobre la cúpula un jarro decoratiu de fang cuit coronat amb una creu de forja.³⁶ Ambdós objectes van estar dissenyats per Vicente Guerola Blay i realitzats per Arturo Mora, ceramista de Manises, i Francisco Compañ, manyà d'Alberic, respectivament (fig. 7). També s'hi eliminaren els jarros de ciment emmotllat afegits en la intervenció dels anys vuitanta de la centúria passada.

5. LA INTERVENCIÓ SOBRE LA FRONTERA. TRAÇAT GEOMÈTRIC: PROPOCIONS I SIGNIFICAT VISUAL

Durant el mes de juliol i la primera quinzena del d'agost del 2009, s'ha dut a terme la

intervenció més significativa de les realitzades en aquesta ermita. S'ha actuat sobre la frontera principal de l'edifici amb la pretensió de donar-li una fesonomia consonant amb l'estil del moment historicoartístic en què va estar construïda. Essent així, s'ha eliminat el remat *esglaonat* que rematava la frontera, totalment inadequat per a un edifici de la primera mitat del segle XVIII, i ha estat coronada amb un disseny mixtilini que, per tal d'evitar-ne una elevació excessiva en perjudi del protagonisme compositiu i simbòlic de la cúpula, assimila el campanaret al centre. El disseny, realitzat per Joan Carles Gomis, s'ha basat en el que mossén Juan Aparici traçà per a les fronteres del creuer de la Seu de Xàtiva, el qual va servir de model, més o menys desenvolupat, per a diversos altres edificis de bona part del territori valencià.³⁷

Per a traçar-lo, i tenint en compte que l'edifici ja estava construït i, per tant, calida adaptar-se ineludiblement a unes mesures preestablertes, s'ha seguit un procés geomètric ben determinat, alhora que s'ha considerat el simbolisme de les figures geomètriques bàsiques per tal de conservar l'autenticitat del valor religiós de l'edifici i de les seues formes i parts arquitectòniques, mantenint-ne llur significat visual. A la base del disseny han estat les dues figures considerades perfectes, el cercle i el quadrat. L'inici ha consistit a dibuixar un cercle amb un radi la mitat de l'amplària de l'edifici. Aquesta figura, des de l'Antiguitat clàssica, havia estat considerada la figura plana perfecta per un valor geomètric essencial: tots els punts de la circumferència que el delimita en són equidistants del centre. Açò va fer que s'impregnàs de valors simbòlics i s'associàs, juntament amb l'esfera –la seua corresponent figura geomètrica tridimensional– amb la perfecció de l'univers, de la creació i del seu artífex.

Tot seguit, aquest cercle s'incriu dins un quadrat el costat del qual té la mesura del diàmetre

³⁵ Les dues ajudes destinades a l'ermita, amb un import total de 45.130'12 €, es van fer públiques al *Butlletí Oficial de la Província de València* 136 (supl.), de 10-VI-2005, pàg. 12, i 102 (supl.), d'1-V-2009, pàg. 13.

³⁶ "Restaurada la cubierta de la ermita del Calvari", *Levante-EMV*, Ed. La Costera-La Canal-La Vall d'Albaida, 22-IV-2006, pàgs. 23.

³⁷ *Vid.* GOMIS CORELL, Joan Carles: "L'ermita de la Mare de Déu dels Afligits, d'Alfara d'Algimia", *Ars Longa. Cuadernos de Arte*, 1996-1997, 7-8, pàgs. 99-110; ———: "La frontera de l'església de la Sang de l'antic convent d'agostins de Cullera. Estudi del traçat, de les proporcions i de la geometria subjacent", *V Jornades d'Estudis de Cullera*. Cullera, 23, 24 i 25 de novembre de 2001, Cullera, Ajuntament de Cullera, 2003, pàgs. 1003-119.

del cercle, és a dir, el total de l'amplària de la frontera. Apareix així una altra figura considerada perfecta i bàsica en la geometria. El quadrat era considerat àrea perfecta per alguns geomètres per les seues qualitats d'equilàter i rectangular,³⁸ ja que l'angle recte, a la vegada, era considerat com a la igualtat que fa sorgir la desigualtat dels angles aguts i obtusos, de manera que té una mesura angular que no admet ni creixement ni disminució.³⁹ La importància d'aquesta combinació geomètrica rau en la significació proporcional i els simbolismes que se'n deriven: representa geomètricament les mesures de l'home perfecte. L'home ben format, és a dir, l'home els membres del qual tinguen una correcta disposició en base a la *symmetria* —çò és, a l'encertada proporció—, és aquell que queda inscrit en un cercle o en un quadrat. En conseqüència, les referides figures, expressió geomètrica de la perfecció de l'home com a creació de la natura, havien d'aplicar-se a les plantes dels edificis, sobretot dels temples.⁴⁰ Per tant, la figura humana, la més perfecta creació de la natura i, a la vegada, imatge del propi creador,⁴¹ poseeix i determina les proporcions que han de regir el disseny de l'edifici religiós. És a dir, la figura humana subministra un codi de proporcions que, en tant que creades per Déu,

necessàriament havien d'ésser belles per llur coherència i valor orgànic.⁴² Podem dir, per tant, que el disseny de la frontera de l'ermita del Calvari de Montesa pren el cos humà, abstret i simbolitzat mitjançant dues figures geomètriques, com a base proporcional del seu traçat i que, a través del referit simbolisme, trasllada a l'edifici religiós la perfecció de la creació divina.

Fetes aquestes dues operacions, per tal de calcular l'altura general de la frontera, es construeix a partir del quadrat inicial un rectangle sesquialter, de raó 3:2, és a dir, la corresponent a la consonància de cinquena, una altra garantia de bellesa segons havia teoritzat Leon Battista Alberti en el *Quattrocento*.⁴³ A partir d'ací, diverses altres operacions geomètriques de tangències i interseccions han permès determinar els punts que han funcionat de centre per a traçar les circumferències els arcs de les quals han dibuixat el perfil mixtilini superior i l'arc del campanaret. Aquest perfil ha estat construït amb rojala actual i lluit amb morter, tot rematat amb una cornisa volada de quatre filades superposades de rajola artesanal (fig. 8).

Quant a l'abertura de la porta d'accés, s'ha reconstruït l'arc escarser i s'ha deixat vista dita forma. La porta s'ha fet nova de fusta de pi de

³⁸ PROCLO: *In primum Euclidi Elementorum librum Comentariorum*, 172-173 (*Commento al libro degli Elementa di Euclide*, a cura di Maria Timparano Cardini, Pisa, Giardini Editore, 1978, pàgs. 149-150). Cf. ARISTÒTIL: *Metafísica* 986a 26, 1054b 2.

³⁹ JAMBLLICO: *In Nicomachi Arithmetica introductionem*, 44 (*Il numero e il divino*, Milano, Rusconi, 1995, pàgs. 254-255).

⁴⁰ VITRUVIO: *De architectura* III, 1, 1-4 (*De architectura*, a cura di Pierre Gros. Torino, Einaudi, 1997, vol. I, pàgs. 238-241). Cf. PLINIO: *Naturalis historia* XXXIV, 56, 65 (*Textos de Historia del arte*, edició de Esperanza Torrego, Madrid, Visor, 1987, pàgs. 54-55, 58). Aquest plantejament de l'*homo quadratus* s'imposà en l'especulació medieval a través del comentari al *Somnium Scipionis* de Ciceró escrit per Macrobi al voltant de la cinquena centúria (*Macrobii Ambrosii Theodosii Commentariorum in Somnium Scipionis Libri duo*, Padua, 1981). Vid. MOYA, L.: "Notas sobre las proporciones del cuerpo humano según Vitruvio y san Agustín", *Boletín de la Real Academia de Bellas Artes*, Madrid.

⁴¹ *Genesis* 1, 26-27. Cf. CICERON: *De natura deorum*, I, 18, 46 ss; I, 27, 76 ss (*Sobre la naturaleza de los dioses*, Madrid, Gredos, 1999, pàgs. 109-112, 125 ss.). Sobre l'antropomorfisme dels deus en la tradició grecollatina vid. SANTORO, Mariacarolina: "L'antropomorfismo divino da Epicuro a Demetrio Lacone e Filodemo", a DEMETRIO LACONE: *La forma del dio*, Napoli, Bibliopolis, 2000, pàgs. 50-60.

⁴² ALBERTI, Leon Battista: *De re aedificatoria*, VII, 5 (ed. cit., vol. II, pàgs. 558-559); DI GIORGIO MARTINI, Francesco: *Architettura civile e militare*, IV (ed. cit., pàgs. 369, 423 ss.); PALLADIO, Andrea: *I quattro libri dell'Architettura*, II, 2, Venetia, Francesco de' Franceschi, 1570 [Milano, Ulrico Hoepli, 1980], pàg. 3; [VITRUVIO]: *I Dieci libri dell'Architettura di Marco Vitruvio, tradotti e commentati da monsignore Daniel Barbaro* [...], Venetia, Francesco de' Franceschi Senese & Giovanni Chierger Alemanno Compagni, 1557 [Milano, Il Polifilo, 1997], pàg. 100.

Tot i ésser els arquitectes i tractadistes del Renaixement els qui de manera ben clara exposaren i defensaren aquestes idees proporcionals, era un plantejament que ja s'havia reclamat a principi del *Trecento*. Vid. ASCANI, Valerio: *El Trecento disegnato. Le basi progettuali dell'architettura gotica in Italia*, Roma, Viella, 1997, pàgs. 36-42.

⁴³ ALBERTI, Leon Battista: *De re aedificatoria*, IX, 5 (ed. cit., pàgs. 824-825). Quant a les raons de les consonàncies musicals com a garantia de bellesa aplicades a les àrees arquitectòniques vid. GOMIS CORELL, Joan Carles: *L'harmonia musical en la teoria arquitectònica de Leon Battista Alberti*, tesi doctoral, inèdita, Facultat de Geografia i Història, Universitat de València, 2004.

Suècia, i s'ha enllandat en la cara exterior. També s'han fet dues finestretes, una en cada fulla, perquè pugui venerar-se la imatge des de l'exterior. Aquestes finestretes s'han protegit amb sengles reixes de barrots plans maxambrats, seguint igualment la tècnica tradicional, fetes el 1999 per l'empresa de forja Fernando Garcia Monzó d'Algemés.

Prèviament a la construcció d'aquest perfil mixtilini, havia estat eliminat tot el lluit de ciment que recobria la frontera. Finalitzada la

6. LA DARRERA FASE D'INTERVENCIÓ

Consisteix a la reparació i decoració de l'interior de l'edifici. Ha estat ja iniciada durant el mes de setembre de 2009, amb els treballs de reparació del lluit de les voltes i de la cúpula, molt deteriorat per anteriors filtracions d'aigües de pluja i les consegüents humitats. De consegüent, el lluit antic de voltes i cúpula s'ha eliminat completament i han estat lluides novament en tota llur superfície.

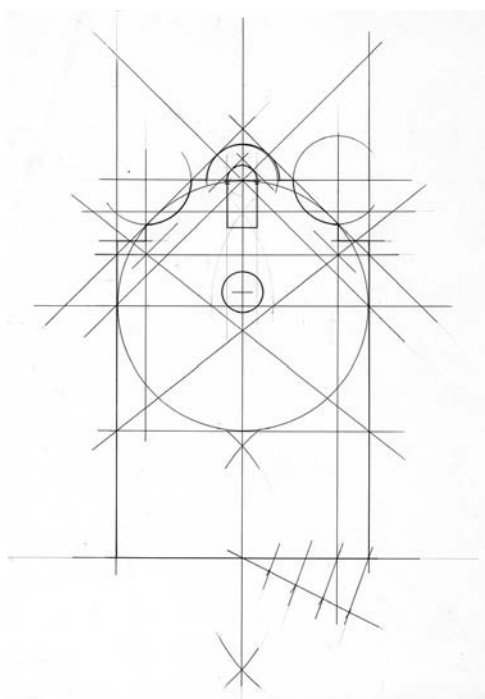

Fig. 8.- Montesa, ermita del Calvari. Traçat geomètric de la frontera. Dibuix: Joan Carles Gomis

Fig. 9.- Montesa, ermita del Calvari. Frontera, estat actual. Fotografia: Joan Carles Gomis

construcció, s'ha lluit de nou amb morter de calç i sorra i s'ha emblanquinat amb calç. L'òcul central s'ha tancat amb pedra d'ònix, per tal de tamissar la llum a l'interior (fig. 9).⁴⁴

Per tal d'evitar qualsevol tipus d'humiditat interior provinent de possibles filtracions d'aigua de pluja a través de les teulades, s'han hidrofugat les teules i s'han fet als paraments

⁴⁴ Quant a dites pedres *vid.* ALBERTI, Leon Battista: *De re aedificatoria*, VII, 12 (ed. cit., vol. II, pàg. 627).

exteriors uns respiradors –degudament protegits per a evitar l’entrada d’ocells i altres animals– perquè ventilen les voltes. També s’han col·locat a les obertures dels braços del creuer sengles finestres oscil·lants accionades mitjançant un motor elèctric per a poder obrir-les i tancar-les fàcilment segons les necessitats de ventilació

de cada època de l’any. Solventats tots aquests problemes, es procedirà a substituir el paviment actual per un altre tradicional de fang, acord a l’estil i època de l’ermita, i a pintar-ne l’interior, en base a un fons blanc amb encintats en gris, completant-ne així la restauració integral.

